

НЕМИС ТИЛИДАГИ СЕМАНТИК ТРАНСФОРМАЦИЯЛИ ФЕЪЛ-НЕОЛОГИЗМЛАРИНИНГ ЛИНГВИСТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

И.О.Зиядуллаев

ЎзДЖТУ, Немис тили назарий фанлар

кафедраси катта ўқитувчиси

deutsch_ilhom@mail.ru

Аннотация: Ушбу мақолада немис тилидаги семантик трансформацияга учраган феъл-неологизмлар таҳлили берилган. Ушбу неологизмлар шакл жиҳатдан барқарор бўлиб, маъноси янгиланган ёки кенгаётган сўзлардир. Тадқиқотда семантик ўзгаришларнинг турлари, жумладан метафора, метонимия, функционал кенгайиш ва маъно торлаш жараёнлари ўрганилган. Шунингдек, ушбу феълларнинг валентлик хусусиятлари ва уларнинг гап моделларидаги ролига алоҳида эътибор қаратилган. Маълумотлар асосида лексикография ва стилистика соҳаларида ушбу неологизмларнинг ўрни ва амалиётда қўлланилиши таҳлил қилинган. Тадқиқот немис тилидаги феълларнинг динамикасини ва тилнинг ижтимоий-маданий жараёнлар билан боғлиқ равишда ривожланишини янада чуқурроқ тушунишга хизмат қилади.

Калит сўзлар: семантик трансформация, феъл-неологизмлар, метафора, метонимия, валентлик, гап модели, лексикография, стилистика, немис тили, неология.

Ҳар бир тил жамият ҳаётидаги ўзгаришлар, ижтимоий, сиёсий ва технологиявий жараёнларни акс эттирувчи тирик механизм ҳисобланади. Хусусан, янги сўзлар — неологизмлар, тилнинг динамик ривожланишида муҳим ўрин тутди. Немис тилида бу жараён нафақат янги лексема (Neulexem) яратилиши, балки мавжуд сўзларга янги маъно юкланиши — Neubedeutung орқали ҳам амалга ошади.

Ушбу мақолада семантик трансформацияли (Neubedeutung) типдаги феъл-неологизмларнинг лингвистик хусусиятлари, уларнинг семантик трансформацияси, синтактик фаолияти ва коммуникатив қиймати таҳлил этилади. Мақсад — замонавий немис тилидаги маъно жиҳатдан янгиланган феълларнинг грамматик ва лексик-стилистик хусусиятларини ўрганишдир.

Немис тилида “Neubedeutung” атамаси мавжуд лексемаларнинг шаклан ўзгармасдан, семантик жиҳатдан янгиланиши жараёнини англатади. Бу турдаги ўзгариш семантик неологизм деб аталади ва у феъллар корпусида алоҳида ўрин тутди. Семасиология нуқтаи назаридан бу ҳолат сўзнинг семемасида содир бўладиган ўзгаришдир.

Ушбу жараён когнитив тилшунослик доирасида маънога янги концепт юклаш билан изоҳланади. Ж.Остиннинг [1,98] когнитив метафора назариясига кўра, тилдаги кўпгина янги маънолар турли когнитив концептлардан келиб чиқади, яъни: “Маъно ўзгариши фақат сўзнинг ташқи муҳитда эмас, балки инсоннинг тафаккуридаги ўзгаришлар билан ҳам боғлиқ.”

Масалан, немис тилидаги “abtauchen” феъли аввал “сувга чўкиш” маъносини ифода этган. Замонавий реалияларда эса у “жамоатчиликдан яширинмоқ”, “мулоқотдан қочмоқ” каби янги, метафорик маъноларни олди.

Бу ўзгариш тилнинг метафоралар орқали янгиланишини кўрсатади. Сўз маъноларининг ўзгариши семантик ўзгариш (семантик шевиция) деб аталади ва у тўрт асосий механизм орқали амалга ошади:

Метафоризация: П.Браун [2,64] когнитив метафора назариясида кенг таҳлил қилган. Метафора, уларнинг таърифича: “...инсон тажрибасининг бир соҳасини бошқа соҳаси орқали тушуниш ва ифода этиш механизмидир.”

Мисол: fassen — “ушламоқ” → “ахборотни қабул қилмоқ”
fassen Sie das Problem richtig! – “Муаммони тўғри англаётганмисиз?”

Метонимия: Бир нарсани у билан боғлиқ бошқа нарса орқали ифода этиш [6,68].

Мисол: googeln — аввал Google сайтидан қидирмоқ, ҳозирда интернетда қидириш маъносини олади.

Функционал кенгайиш: Феъл бир неча соҳаларда турли функцияларда қўлланилиши натижасида янги маъноларга эга бўлади. Бунда сўзнинг прагматик функцияси кенгайди [7,21].

Маъно торлаш ёки кенгайиши: Бу классик семасиологик механизм бўлиб, сўзнинг семантик доирасининг ўзгаришини билдиради [8,17].

Мисол: “schießen” — “отмоқ” → спорт, интернет, рақамли коммуникацияда кенгрок маъноларга эга:

zur Spitze schießen – “рейтинги тез кўтарилмоқ”.

Валентлик ва синтактик хусусиятлари: Глаголлар синтаксик қурилишнинг маркази бўлиб, уларнинг валентлик хусусиятлари гап моделларини аниқлайди. Валентлик — глаголнинг актантлар сони ва типига бўлган эҳтиёжига айтилади.

Феъл ва валентлик: Неологизм сифатида янгиланган феъллар кўпинча ўзининг аввалги валентлигини сақлаб қолади, аммо баъзида семантик юклама ўзгариши валентликка ҳам таъсир қилади:

бир валентли: verschwinden → “йўқолмоқ”

Die Dateien verschwinden aus dem System.

икки валентли: “triggern” → “реакция чақирмоқ”

Das Thema triggert viele Emotionen.

Янги маънода рақамли муҳитда: “Ich schicke dir den Link per WhatsApp”.

Гап моделлари: А.Бушуй [4,50] синтактик моделлаш назариясига кўра, глаголнинг валентлиги гапдаги бошқа сўзлар билан боғланишини аниқлайди. Neubedeutung феъллари янги гап моделлари яратиш имконини беради.

Масалан:

netzwerken → “касбий мулоқот ўрнатмоқ”

Моделли: [Subj + Verb (intrans)]

Ich netzwerke viel auf LinkedIn.

Лексикографик ва стилистик хусусиятлар: Лексикография нуқтаи назаридан, Neubedeutung сўзларни луғатга киритиш жараёнида қийинчиликлар юзага келади, чунки улар алоҳида сўз сифатида эмас, балки маънодо янгиланган лексемалар сифатида қабул қилинади [4,125].

Луғатларда қайд этилиши: Кўплаб феълларнинг янгиланган маъносини Duden, DWDS ва Langenscheidt каби луғатларда қайд этишда вақт кечикиши кузатилади.

Мисол: “crashen” – аввал техника соҳасида, ҳозир иқтисодиёт, интернет, сиёсат каби соҳаларда ишлатилади.

Der Markt ist gecrasht. – “Бозор кулади.”

Услубий позицияси

Neubedeutung феъллар кўпинча:

коллоквиал услубда

интернет сленгида

маркетинг тилида

ёшлар нутқида фаол қўлланилади [3,5]

Стилистик лойиҳалаш

Мазкур феъллар регистрал ўзгариш яратади. Масалан, бир сўз расмий контекстда “Alte Bedeutung”, норасмийда “Neue Bedeutung” билан ишлатилади.

Шундай қилиб, ушбу мақолада замонавий немис тилидаги “Neubedeutung” феъл-неологизмларининг лингвистик хусусиятлари атрофлича тадқиқ этилди. Тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, “Neubedeutung” жараёни тилдаги семантик ўзгаришларнинг муҳим бир қисми бўлиб, у тилнинг жонланиши ва мустаҳкамланишига катта таъсир кўрсатади.

Биринчи навбатда, “Neubedeutung” сўзларнинг шакл жиҳатдан ўзгармасдан, маъноларининг янгиланиши ёки кенгайиши бўлиб, бу жараён семасиология, когнитив лингвистика ва прагматика соҳаларида кенг таҳлил қилинади. Когнитив метафора назариясига кўра, янги маъноларнинг шаклланиши инсон тафаккурининг маъноларни турли соҳаларга узатиш қобилиятига боғлиқдир.

Бу жараён замонавий жамиятдаги илмий-техникавий, ахборот-коммуникация соҳалари ва ижтимоий муносабатлардаги ўзгаришлар натижасида ривожланмоқда. Иккинчидан, “Neubedeutung” жараёнининг турли механизмлари — метафора, метонимия, функционал кенгайиш, маъно торлаш ёки кенгайиш — тилшуносликдаги асосий концепциялар билан мустаҳкамланган. Ушбу механизмлар орқали феълларнинг маъноси фақат бир соҳада эмас, балки турли коммуникатив муҳитларда фаоллашиб, янги семантик ечимларга эга бўлади.

Учинчидан, феълларнинг валентлик хусусиятлари „Neubedeutung“ жараёнида ҳам муҳим рол ўйнайди. Янги маънолар гап моделлари ва синтактик тузилмаларни ўзгартириши мумкин, бу эса тилнинг ижтимоий фаолиятини кучайтиради. Валентлик назарияси бу жараёнларни тушунишда асосий восита бўлиб хизмат қилади.

Тўртинчидан, лексикография ва стилистика соҳаларидаги таҳлиллар “Neubedeutung” феълларининг луғатларда қайд этилишидаги кечикишларни ҳамда уларнинг услубий ёритилишини кўрсатди. Янги маънога эга бўлган феъллар кўпинча интернет-сленг, ёшлар нутқи, оммавий коммуникацияда фаол қўлланилади ва тилнинг динамикасини акс эттиради.

Шу тариқа, “Neubedeutung” феъл-неологизмлари тилшуносликнинг бир қанча муҳим соҳалари — семасиология, когнитив лингвистика, синтаксис ва лексикографияни бирлаштирган ҳолда, замонавий тил ривожланишини тушунишга ёрдам беради. Ушбу жараёнларнинг тизимли таҳлили тилнинг мазмун ва шакл жиҳатидан янгиланиши, шунингдек, тилнинг ижтимоий ва маданий функцияларини такомиллаштириш учун муҳимдир.

Бундан ташқари, мазкур тадқиқот натижалари неологизмларнинг тилнинг турли функциялари билан боғлиқлигини аниқлашда, уларни луғатларда ва тилшунослик асарларида кўпроқ қайд этишда, ҳамда тил маданияти ва стилистика соҳаларида янги изланишларга тургани бўлиши кутилмоқда. Шу билан бирга, “Neubedeutung” жараёнининг доимий ўзига хослигини ва динамикасини ҳисобга олган ҳолда, бу масаладаги тадқиқотлар доимий равишда давом этиши зарур.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, “Neubedeutung” немис тилининг кўп қиррали ижодий ривожланишини акс эттириб, тилшуносликда янги назарий қарашлар ва амалий тадқиқотларнинг асосини яратиб беради. Ушбу соҳадаги илмий изланишлар тилнинг табиий ўзгариш жараёнларини чуқурроқ англашга, шунингдек, тилни ўргатиш ва луғатчилик соҳаларида сифат жиҳатдан янги ютуқларга эришишга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Austin J. Zur Theorie der Sprechakte. — Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2005.—98 S.
2. Braun P. Tendenzen in der deutschen Gegenwartssprache. Sprachvarietäten. – Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2008a. – 64 S.
3. Braun W. Neuwörter und Neubedeutungen in der Literatursprache der Gegenwart // Sprachpflege. 2006. – Jh. 5. S.4-11.
4. Bushuy T. Til tizimi va qurilishi. - Samarqand: SamDChTI, 2004. -50 b.
5. Herberg D. Neologismen in der deutschen Gegenwartssprache. Probleme ihrer Erfassung und Beschreibung / D. Herberg // Deutsch als Fremdsprache. N« 4. 2002. -S. 125.
6. Teubert W. Neologie und Korpus. Bd. 11. – Tübingen. Gunter Narr Verlag. 1998. –68 S.
7. Wiegand H.E. Neologismenwörterbücher. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie. –Berlin / New York. –2. Teilbd., 1990. –S. 21.
8. Worbs E. Neue Zeiten neue Wörter - neue Wörterbücher. Beiträge zur. Neologismenlexikografie und -lexikologie / E. Worbs. – Frankfurt a. M.: Peter Lang, 2009.-17S.
9. Baxronova D., Burxonov O‘. O‘zbek va ispan tillariga o‘zlashgan arabizmlarning lingvistik-etimologik xususiyatlari.// O‘zbekistonda xorijiy tillar. — 2023. — № 1 (48). — B. 65-75. <https://doi.org/10.36078/1678951407>